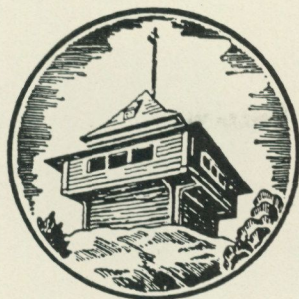

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1959**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1959

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

*Omslagsbilden återger en bågare av rubinglas,
som tillhört generalen friherre Anders Wennerstedt på Skogaholm.
Se Marshall Lagerquists uppsats, s. 131.*

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1959
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr*

VÄRLDSDELARNA

Fyra figurer av terrakotta från Bredsjö porslinsfabrik

av Jan Brunius

Genom Samfundet Nordiska museets Vänner har museets blygsamma samling av 1700-talsfigurer under det gångna året fått ett unikt tillskott. Från en medlem av familjen Rudbeck förvärvades nämligen fyra små terrakottafigurer, som länge hade haft sin plats på familjens herresäte Edsberg i Uppland. Figurerna är visserligen osignerade, men enligt släkttraditionen skall de härröra från en porslinsfabrik i Uppland, med vilken en medlem av släkten för länge sedan haft att göra. Namnet på denna fabrik uppges i katalogen till en stor Bukowskiauktion år 1915, då figurerna tillfälligt lämnade Edsberg och familjen Rudbeck: "Europa, Asien, Afrika och Amerika, fyra statyetter utförda vid Bredsjö i Jerlåsa socken i Uppland" såldes nämligen vid denna auktion men återköptes senare till Edsberg. I auktionskatalogen hänvisades också till en uppsats i Svenska Slöjdföreningens Tidskrift 1905, i vilken Govert Indebetou hade givit en kortfattad redogörelse för porslinsfabrikerna i Järlåsa. I all sin knapphändighet ledde uppsatsen likväl så småningom fram till att en samling värdefulla dokument rörande 1700-talets keramiska hantering vid framför allt Marieberg kom i dagen, och dessutom att förhållandena kring den fabrik, vid vilken de här behandlade figurinerna troligen har tillverkats, blev ordentligt utredd. Detta skedde i Nationalmusei Årsbok 1920, där Erik G. Folcker med hjälp av de ovan omtalade arkivalierna, efter gården kallade Bredsjöpapperen, lyckades attribuera en rad 1700-talsgods av fajans och flintporcelain till en tidigare helt okänd fabrik Qvarnberg eller Gustafsberg i Vänge socken i Uppland. I samband med denna möter vi också namnet Rudbeck.

Jägmästare Olof Fredrik Rudbeck var nämligen från 1776 ägare till det ungefär tjugo år tidigare startade "porcellainsverket" Qvarnberg i Vänge socken. Han var farbror till det nu-

De fyra världsdelarna. Figuriner av terrakotta från Bredsjö porslinsfabrik. Från vänster Europa, Asien, Amerika och Afrika.

varande Edsbergs byggherre, friherre Ture Gustaf Rudbeck; att figurinerna råkat hamna på Edsberg kan emellertid äga sin förklaring i en intimare förbindelse mellan den adliga och den friherrliga grenen av släkten Rudbeck; jägmästarens sonson Charles Emil Rudbeck gifte sig 1828 med Ture Gustafs sondotter Anna Sofia Rudbeck och avled 1864 på sin egendom Sollentunaholm, Edsbergs närmaste granngods.

Jägmästare Olof Fredrik Rudbeck bodde på gården Lindsta under svärmoderns egendom Bredsjö i Vänges grannsocken i väster, Järlåsa, dit verksamheten flyttades över vid 1790-talets mitt, förmodligen på initiativ av Rudbecks son, major Olof Peter Rotenburg Rudbeck, som 1795 hade köpt Bredsjö. Redan tio år tidigare tycks den äldre Rudbecks intresse för porslinsbruket ha mattats och sonen trätt i faderns ställe som den drivande kraften. Förmodligen var det också genom denne som en välbehövlig uppryckning av verksamheten åstadkoms, då den från Marieberg

välkände Henrik Sten år 1785 anställdes som ledare för fabriken. Även på andra sätt yttrade sig den yngre Rudbecks intresse för Qvarnberg: 1790 sökte han som medintressent i fabriken förvärva J. F. von Zeipel, som två år senare skulle bli ledare för Sölvesborgs fajansfabrik, och 1799 inköpte han Bornholms fajansfabrik, troligen för att få tillgång till lera av god kvalitet. Det senare kom indirekt att bli orsaken till hans död; han drunknade samma år på hemväg från en inspektionsresa till Bornholm.

Två år tidigare hade Henrik Sten avlidit, och när nu också Rudbeck gick bort, tycks verksamheten vid fabriken ha avstannat; i samband med arvsskiftet 1802 nämns "et porcellainsverk i förfallit tillstånd". Först vid 1810-talets slut återupptogs driften på nytt för några år, av en fabrikör Bennet; det sista försöket gjordes så kring mitten av 1820-talet, sedan fabriken flyttats från Bredsjö till Fredriksdal i samma socken.

Vängefabriken och dess efterföljare i grannsocknen Järlåsa har aldrig spelat någon stor roll i 1700-talets keramiska produktion, men som Folcker har påpekat i sin uppsats äger den intresse som "en av de rännilar genom vilka Mariebergs högvatten ännu efter avtappningen utgöt sig". Säkerligen har inte heller de här behandlade figurerna varit representativa för fabriken tillverkning, som under Stens tid såvitt man vet har utgjorts av "fajanser och eldfasta kokkärl af bepröfvad godhet och prydligt utförande" (landshövdingeberättelsen 1792); dessutom tillverkades urnor, terriner, tekannor och annat servisgods av flintporcelain, som givetvis låg Henrik Sten i egenskap av materialets "uppfinnare" i Sverige varmt om hjärtat.

Terrokottafigurerna är unika: den enda figur, som hittills ansetts härröra från fabriken i Vänge, är den fajansgosse i vid dräkt och trekantig hatt, som finns avbildad i Sigurd Wallins "Grönsö. Hemmet i ett stort uppländskt herrgårdshem" (Stockholm 1952). Märkningen under fotplattan på denna figur — G. B. 25/12 64 — överensstämmer delvis med de signaturer, som använts vid Gustafsberg i Vänge. Emellertid har namnet Gustafsberg enligt hittills kända källor inte använts på fabriken tidigare än 1776, då jägmästare Rudbeck blev dess ägare; dessförinnan bar fabriken gårdens namn Qvarnen eller Qvarnberg, som också senare nytt-

jades omväxlande med Gustafsberg eller Wänge stenkärlsfabrik. I ett brev till sin son 1779 säger också ärkebiskop C. F. Mennander uttryckligen, att det är Rudbeck som döpt om fabriken: "Han skall ock hafwa ändrat namnen och i stället för Qvarnberg nu kalla denna sin inrättning Gustavsberg, där han ock, fast än emot förbud, flitigt bygger." Inte heller känner man till några signerade föremål med äldre datering än 1787. — Vad skulle då fajansfigurinens signatur kunna betyda? Vid den aktuella tiden — 1760-talets mitt — tillverkades vid bl.a. Marieberg en rad figuriner med motiv från den italienska komedien, vilka både till formatet och i hela sin apparition nära överensstämmer med fajansgossen från Grönsö. Bland de Mariebergiska målarna finner man till yttermera visso en Gabriel Boman (1764—1769), vars signatur är så gott som identisk med Grönsöfigurens, och som därför kan betraktas som den trolige upphovsmannen till komediantens färgrika dräkt i rosa, blågrönt och svart.

Att den ovannämnde ärkebiskopen Mennander intresserade sig för den lilla porslinsfabriken hade sina särskilda orsaker: hemmanet där fabriken var anlagd lydde under ärkebiskopsstolen i Uppsala, och ända sedan porslinsbruket 1756 blev färdigt hade ärkebiskoparna, av rädsla att anläggningen skulle sluka stora mängder ved och timmer från biskopsstolens skogar, motarbetat företaget och sökt få bort fabriken från Qvarnberg. Stridigheterna mellan innehavaren av ärkebiskopsstolen och porslinsfabrikens ägare kulminerade just under Carl Fredrik Mennanders tid som ärkebiskop (1775—1786), då han som jämbördig motståndare fick den nye ägaren, jägmästare Rudbeck. Den delvis rätt hätska fejden kan följas i Mennanders publicerade brev (Helsingfors 1939), där man i mängden av tröttande uppgifter om processandet kan finna en och annan notis som berör porslinsbrukets fabrikation. Intressantast från den synpunkten är ett brev daterat den 2 december 1785, i vilket ärkebiskopen uttrycker sina tvivel på Rudbecks ärlighet och fabriken kapacitet: "Det profwet du sedt, som skall wara tilwärkat af Gustafsbergs lera, lærer äfwen så litet wara därifrån, som en Caffé och miölkkan, han härom dagen trugade på mig. Desse äro hwite, half genomskinlige, och ofelbart af utländsk ämne." Att Henrik Sten just det året hade anställts som

ledare för fabriken gör det likväl mer än troligt att tillverkningsproven verkligen var äkta, förebådande det uppsving i hanteringen, som vi genom bevarade och signerade produkter har möjlighet att än i dag konstatera.

De fyra figurinerna är tillverkade av bränd lera i ljust gulgrå ton och med en sträv, ganska grov yta. De är oglaserade och saknar därmed charmen hos porslins- och fajansfigurernas mjuka, glatta och oftast färgrika ytor. Materialets enkla beskaffenhet ger anledning till antagandet, att figurerna kanske i själva verket varit avsedda som modeller vid en planerad tillverkning av figuriner, som förmodligen aldrig blivit av. Porslinsfigurer gjordes nämligen i delformar av gips, förfärdigade efter ett original av lera, trä eller vilket lämpligt material som helst.

Söker man i förteckningen över fabriken anställda efter en tänkbar mästare till figurerna, fastnar man för en Petter Lenning, som av Stråle, Marieberg och dess tillverkningar (Stockholm 1880), är omnämnd som "modellör" vid Marieberg; enligt Järlåsa kyrkböcker var han anställd vid fabriken i Bredsjö 1794—1799, vilket senare år han återflyttade till Stockholm. Ett stöd för gissningen att Lenning skulle vara upphovsman till figurerna finner man i en vigselbok i Järlåsa kyrka, där J. J. Hollstrand (1805—1893, komminister i Vänge-Läby 1847—1868) gjort några "Anteckningar om Järlåsa Kyrka samlade ur åtskilliga källor, såsom Herdaminnet och en promemoria af Sodenstjerna". Förutom "Bildhuggeriarbeten" och "Målningar" fanns det nämligen i kyrkan enligt Hollstrands anteckningar även "Gamla bilder: Vid altaret finnas fyra sådana, föreställande jordens fyra delar, skänkta af Modelleuren Lenning vid Porcellaines Fabriquen." Kan dessa bilder av "jordens fyra delar" — Australien räknades ännu inte som världsdel — vara desamma, som Nordiska museet nu blivit ägare till? Det är väl knappast troligt: dels vet man inte vad det var för slags bilder — kanske var det gravyrer? — dels såldes Bredsjö av majorens barn redan 1817, och även om några av döttrarna var gifta med präster i Järlåsa och på så sätt bodde kvar i socknen ytterligare en tid, hade den Rudbeckska familjen lämnat Järlåsa, då Hollstrand någon gång på 1860-talet gjorde sin förteckning över kyrkans inventarier.

”Världsdelarna” är placerade på socklar av klassicistiskt snitt: en fyrkantig plint med enkla fot- och krönlistor och på tre av sidorna en lagerfeston. På dessa rätvinkligt strikta socklar står, lätt kontrasterande, de en smula tafatt rörliga figurinerna i fullt utbildad rokokostil, med asymmetriskt bladverk runt fotplattorna, som på framsidan är försedda med en rocaille innehållande en symbolisk djurbild: Europa representeras av en häst, Asien av en kamel, Afrika av ett lejon och Amerika av ett mer obestämbart djur, som närmast ser ut som en på längden utdragen hund med glupskt halvöppna käftar. Det senare är värt att notera, då Amerika nästan undantagslöst har en krokodil som ”symboldjur” i de olika serier av världsdelssallegorier, som 1700-talets figurinkonst har presterat. Det är också möjligt att det verkliga är en — av konstnären djupt missförstådd — krokodil vi har framför oss när vi betraktar Lennings Amerikadjur.

”Europa” har gestalten av en drottning med sedvanliga attribut: hermelinsmantel, spira, äpple och krona, den senare en liten illa modellerad anordning, som något oroväckande balanserar högst upp på drottningens hjässa. På marken till höger om henne står en jordglob, som även förekommer hos de Meissenska föregångarna — och förebilderna — från 1700-talets mitt. Att Europa är framställd som drottning är mycket vanligt — t. o. m. i en figurgrupp från Meissen av Elias Meyer, där världsdelarna gestaltas av parvis lekande barn, har Europa-putton äpple och spira i händerna — men i några fall anknyter framställningarna till den antika sagan om Europa och tjuren, bl. a. hos A. C. Luplau i Köpenhamn. Denne har utnyttjat en modell av J. G. Müller i Berlin, med en lätt klädd och rikt blomsterprydd kvinna som har tagit plats på ryggen av den likaledes blomsterkransade, ligande Zeustjuren.

”Asien” är den elegantaste, minst stela, av de fyra figurerna: en ung persisk kvinna i sexkantig, toppig hatt och en vid kapp, som hålls ihop av ett spänne högt upp på bröstet. Under kappan bär hon en enkel klänning med ett kraftigt bälte, i vilket ett kort svärd hänger. Högra armen hålls lyftad — förmodligen har handen hållit ett ”attribut” som nu är borta — medan den vänstra armen hänger ned utmed sidan; i ett nu försvunnet handtag

”hängar” ett femkantigt, bukigt kärl med lock, troligen ett rökelsekar att döma av liknande tillbehör hos figurer ur andra serier. Kvinnans nationalitet är mest en gissning; Kändler har dock i en serie orientaliska figurer — efter de Ferriol, *Différentes Nations du Levant*, Paris 1714 — modellerat en persiska som är snarlik den här behandlade ”Asien”. Det kan f. ö. synas märkligt, att endast främreorientaliska folkslag — turkar och perser — fått spela Asiens roll i 1700-talets världsdelallegorier, aldrig kineser, som annars är mycket vanliga motiv för figurinkonstnärerna — hela konstarten stammade ju dessutom från Kina!

Den lille negergosse som symboliserar Afrika har liksom ”Asien” höger arm lyftad och vänster arm hängande ned utefter sidan; däremot är båda de attribut som man får anta att han hållit i händerna nu försvunna. Höftklädnaden, vilken jämte en lång mantel är hans enda klädesplagg, ser ut att vara tillverkad av långa fjädrar, som hålls samman runt höfterna av ett band, vilket också drar ihop manteln till ett smalt och tjockt bylte nedanför gossens rygg. Den originellaste detaljen i hans dräkt är emellertid huvudbonaden, som har formen av ett elefanhuvud med en kort uppåtriktad snabel och två små betar vid sidan av denna. Den lustiga elefantmössan är dock inte modellörens eget påfund: i flera av de världsdelsserier som utgått från Den Kongelige Porcelainsfabrik i Köpenhamn bär ”Afrika” samma slags mössa, och även på en Kändlersk neger från Meissen — i en ”stor” serie från omkring 1740 med de ovan behandlade symboldjuren i full skala — finner man elefanhjälmen i mer naturalistisk modell med en lång böljande snabel och stora vita betar.

Amerikas indiankvinna har hel ”fjäderutstyrel”: fjäderbuske på huvudet, kort mantel, höftkläde och benprydnader i form av fjäderband strax nedanför knät. Även indianflickans attribut har försvunnit, men genom att förebilden är känd kan man komplettera bilden med en pilbåge i höger hand och med en papegoja sittande på den upplyftade vänstra. I en världsdelsgupp från Meissen och 1740-talets slut, tillskriven Friedrich Elias Meyer, ingår nämligen en indianska, vars klädsel och hållning med endast små variationer upprepas i Bredsjöseriens Amerika. Man kan alltså utgå från att denna Meissenserie eller en kopia av den har

använts av den svenske modellören som förebild. Det är intressant att jämföra original och kopia: den sachsiska "Amerikas" eleganta hållning och rika, mjukt modellerade fjäderskrud har i den svenska tappningen förvandlats till stel och otymplig form med grovt och schematiskt tecknade detaljer.

Som framgått av det föregående har "de fyra världsdelarna" varit ett omtyckt ämne inom figurinkonsten: rader av olika serier har utgått från flertalet av Europas keramiska fabriker under 1700-talet, ofta i anslutning till liknande allegoriska eller mytologiska grupper — de fyra elementen, årstiderna, grekiska gudar osv. På detta område fortsätter porslinskonsten en renässans- och barocktradition, smyckandet av det rika festbordet med figurer — av silver och annan metall eller i form av rena sockerbagarprodukter — utgörande lämpliga konversationsobjekt under de långvariga måltiderna. Detta blev således ett av de ämnesområden, som togs upp i 1700-talets bräckliga porslinsfigurer — ursprungligen, liksom själva materialet, en import från Kina — och som de fyra terrakottafigurerna från Bredsjö är sena och ganska enkla exempel på.

Litteratur:

Govert Indebetou, Fredriksdals porslinsfabrik, i Svenska Slöjdföreningens tidskrift 1905.

Erik G. Folcker, En okänd svensk fajansfabrik, i Nationalmusei Årsbok 1920.

Järlåsa, i Upsala, Tidning för Upsala stad och län, den 12/12 1931.

Rutger Sernander, Fiby urskog och Kvarnbergs fajansfabrik, Uppsala 1935.

Brev från och till C. F. Mennander I, Helsingfors 1939.

Carl Hernmarck, Marieberg, Stockholm 1946.

S. E. Vingedal, Porslinsfabrikerna i Järlåsa, i Järlåsaabygden 1958.

Carl Albiker, Die Meissner Porzellantiere, Berlin 1935.

K. Berling, Meissen 1710—1910, Leipzig 1911.

Otto von Falke, Deutsche Porzellanfiguren, Berlin 1919.

S. B. Fredstrup, Figurer og andre Plastiske Arbejder fra Den Konglige Porcelainsfabrik i perioden 1780—1820, Köpenhamn 1939.

G. J:son Karlin, Meissen, Lund 1917.

Sven T. Kjellberg, Porslinsfigurer, Malmö 1957.

Max Sauerlandt, Deutsche Porzellanfiguren, Augsburg 1923.

Ernst Zimmermann, Meissner Porzellan, Leipzig 1926.